



■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Αναδιφώντας το χθες (301)

Αιμιλία Κλάδου: Έγγραφο υπόκλιση στην εκλεκτή αρχιτεκτόνισσα των Χανίων



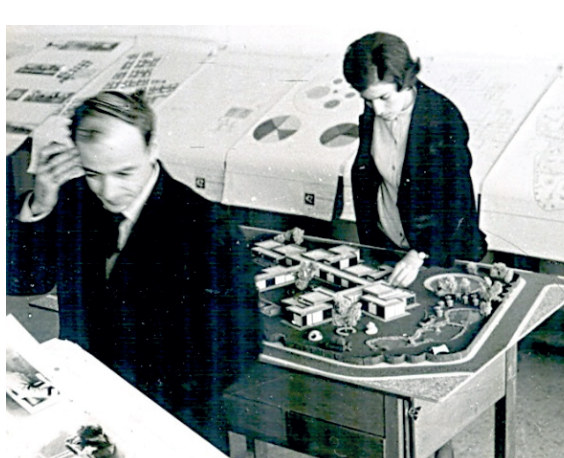
Οι αναγνώστες των «Αναδιφρήσεων» έχουν συνηθίσει στην κατά καιρούς αφιέρωσή τους σε ανθρώπους πνευματικούς. Τόσο απ' αυτή τη θέση, εδώ και οκτώ χρόνια, όσο κι από άλλες, τώρα και τέσσερις δεκαετίες, δεν έχω φεισθεί επαίνων γι' ανθρώπους που εκτιμώ το έργο και την προσφορά τους. Ομολογώ μάλιστα ότι ποτέ δεν το μετάνιωσα. Το κάνω συστηματικά και για έναν πρόσθετο λόγο, ότι δηλαδή στον τόπο μας δεν έχουμε εύκολα την καλή κουβέντα ο ένας για τον άλλο, ακόμη και οι άνθρωποι του πνεύματος μεταξύ μας. Εξυπακούεται ότι κανένα από τα δημοσιεύματα δεν ήταν υποβολιμαίο και ότι οι αναφερόμενοι σ' αυτά ήταν οι τελευταίοι που το έμαθαν, όσοι τελικά το έμαθαν. Πέραν των Ρεθymiωτών, που ξεπερνούν την εικοσάδα, δεν έχω τοιγκουνευτεί τα λόγια μου και γι' ανθρώπους από πιο μακριά: Για τη Φαλή Βογιατζάκη, για τον Νικόλαο Μουτσόπουλο, για τη Νίκη Γουλανδρή κ.ά. Το ίδιο έχω κάνει και για σημαντικούς ανθρώπους των Χανίων, τον Αντώνη Πλυμάκη, τον Μανόλη Μανούσασκα, τον Κωνσταντίνο Φουρναράκη, τον Σταμάτη



Σήμερα θ' αφιερώσω τις «Αναδιφρήσεις» σε μια σεμνή θεραπευίδα της αρχιτεκτονικής, την Αιμιλία Κλάδου. Προέρχεται από επιφανή οικογένεια και ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να απλά να εξελιχθεί σε μια καλή οικογενειάρχη και επαγγελματία. Ο πατέρας της Εμμανουήλ, με καταγωγή από τη Μύρθιο Αγίου Βασιλείου, ήταν αγρονόμος, και η μητέρα της Μαρία Ξηρουχάκη ήταν μαία. Μερικοί πιστεύουν ότι η επώνυμη καταγωγή δεν έχει να κάνει με την πορεία των απογόνων και κάποτε κάποτε αποδεικνύεται ότι έχουν δίκιο. Όμως στις περισσότερες των περιπτώσεων αυτή ακριβώς η καταγωγή δημιουργεί και ένα πλάφον προσδοκίων, το οποίο οι απόγονοι προσπαθούν να το φτάσουν και συχνά να το ξεπεράσουν. Αυτή είναι η περίπτωση της σημερινής μας φιλοξενούμενης, στα disadvantages της οποίας θα πρέπει να τονίσουμε ότι περιλαμβάνονται το φύλο της. Ακόμα και σ' έναν κλάδο «ευγενή», όπως της αρχιτεκτονικής, ελάχιστες είναι οι γυναίκες που αναδείχθηκαν, παρ' ότι οι επιστήμονες του εγκεφάλου θεωρούν ότι σ' αυτούς ακριβώς τους τομείς, τους δημιουργικούς, αυτές έχουν το πλεονέκτημα. Δυστυχώς ο κόσμος μας κι ο τόπος μας δεν έχουν ακόμα πλησιάσει την ισότητα των φύλων, και μακάρι αυτό να συνέβαινε μόνο στο επάγγελμα.

Αποστολάκη, την Αθηνά Ντούλια και τον Βαγγέλη Κακατοσάκη, πιο πρόσφατα.

Γεννήθηκε στα Χανιά το έτος 1941. Τετράχρονη επισκέφτηκε το Ρέθυμνο για να γνωρίσει τη γιαγιά της. Εδώ ο πατέρας της έδειξε το καμπαναριό της Μητρόπολης, ύψους 23 μέτρων, και πολύ περήφανος της ανέφερε ότι μεταξύ των μαστόρων που το έκτισαν ήταν κι ο παππούς του, ο ονομαστός Μαστρομανόλης από τη Μύρθιο. Στα Χανιά αναζήτησε από μικρή τον αρχιτέκτονα του Δεσποτικού, στο οποίο είχε βαφτιστεί από τον θείο της, τον επίσκοπο Αγαθάγγελο Ξηρουχάκη, και βρήκε ότι αυτός ήταν ο Ροδακινιώτης μηχανικός Μιχαήλ Σαββάκης, ένας άνθρωπος πραγματικά σπουδαίος, ο οποίος όμως είχε την ατυχία να διαφωνήσει με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και ως εκ τούτου να υποτιμηθεί και τελικά να πεθάνει φτωχός. Όλα αυτά έδειχναν ότι προορισμός της θα ήταν η τέχνη της αρχιτεκτονικής. Διετέλεσε μαθήτρια στο 4^ο Δημοτικό Σχολείο των Χανίων, από το οποίο τις καλύτερες εντυπώσεις της άφρασαν, όπως τονίζει η ίδια, τρεις δάσκαλοι, η γεύση από το τυρί και το γάλα του Σχεδίου Μάρσαλ και η όψη και οι μυρωδιές του σχολικού κήπου που διατηρούσαν στην αυλή. Δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρακολούθησε την περίοδο 1952-1958 στην Ελληνογαλλική Σχολή Καλογραίων Αγίου Ιωσήφ της Χαλέπας, όπου εδραίωσε φιλικές ζωής και οριστικοποίησε την πορεία της προς την τριτοβάθμια εκπαίδευση.



«Ημέρες Ρεθύμνου» στις 14 Μαΐου 2016, σε μια πλήρη νοήματος εκδήλωση, οπότε ζήτησα και τιμήθηκε και από τον δήμο Ρεθύμνης. Για να αντιληφθούμε κάτι από το μέγεθος του ανθρώπου εκείνου, αναφέρω μόνο ότι εν έτει 1963 είχε οργανώσει και εμψυχώσει εκπαιδευτική εκδρομή για τους φοιτητές του στα μνημεία της Αιγύπτου. Να σημειώσω επίσης ότι η Αιμιλία Κλάδου-Μπλέτσα δεν δίστασε από το έτος 2016, σε ηλικία δηλαδή εβδομήντα και πλέον ετών, να παρακολουθήσει μαθήματα Αρχιτεκτονικής Σκέψης και Ιστορίας της Τέχνης στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης από τον γιο του Νικόλαου Μουτσόπουλου, τον Αθανάσιο.

Συνέχισε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης την περίοδο 1959-1964. Ήταν η τρίτη μόλις χρονιά που λειτουργούσε η Σχολή, δεν είχε βγάλει δηλαδή ακόμα τους πρώτους αποφοίτους. Καθοριστική γι' αυτήν ήταν η παρουσία του νεαρού τότε καθηγητή Νικόλαου Μουτσόπουλου, του γνωστού μας και από το Ρέθυμνο για τη «Μελέτη Προστασίας και Αναδείξεως της Παλαιάς Πόλεως Ρεθύμνης». Θυμίζω σύντομα εδώ, επιφυλασσόμενος για περισσότερα στο μέλλον, ότι προφτάσαμε να τιμήσουμε εν ζωή τη μεγάλη αυτή μορφή με τις



λοι δάσκαλοι του αποπέμφθηκαν γι' αυτό σκαιώς. Εξαιρετικά τιμητική υπήρξε η πρόταση από τον καθηγητή Δημήτρη Φατούρο, στον οποίο και υποστήριξε τη διπλωματική της εργασία, να παραμείνει στην Αρχιτεκτονική Σχολή και το ΑΠΘ για μεταπτυχιακές σπουδές και εργασία. Κι είναι κρίμα που δεν το έκανε, αφού θα μπορούσε να έχει μια λαμπρή ακαδημαϊκή καριέρα, από την οποία να βγουν ωφελιμένο εκατοντάδες νέοι αρχιτέκτονες κι αρχιτεκτόνισσες και με τη σειρά τους να συμβάλλουν στην αναδιμόρφωση του δομημένου τοπίου της χώρας μας.

Στη Θεσσαλονίκη πλην του Ν. Μουτσόπουλου την είχε επηρεάσει σημαντικά και ο Δημήτρης Φατούρος, ενώ δάσκαλός της υπήρξε και ο Πάτροκλος Καραντινός. Πρέπει να τονίσω εδώ ότι όλα αυτά συνέβαιναν σ' ένα περιβάλλον, του ΑΠΘ, το οποίο «τω καιρώ εκείνω» αποτελούσε τη ναυαρχίδα των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων της χώρας μας. Υπενθυμίζω μόνο ότι αποτέλεσε το μοναδικό πανεπιστήμιο που δεν έσκυψε το κεφάλι στους δικτάτορες της εποχής και πολιτικούς.



Έπρεπε όμως να δουλέψει για να μπορέσουν να σπουδάσουν και τ' άλλα αδελφάκια. Έτσι, αμέσως μετά την αποφοίτησή της επέστρεψε στην Κρήτη και προσλήφθηκε στην Τεχνική Υπηρεσία Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης της Νομαρχίας Χανίων για μια επταετία (1965-1972). Υπήρξε η πρώτη γυναίκα μηχανικός, που εργάστηκε στη Δυτική Κρήτη, προκαλώντας το ενδιαφέρον αλλά και την περιέργεια της τοπικής κοινωνίας τόσο στα Χανιά όσο και το Ρέθυμνο. Από το 1972 μέχρι το 1978 υπηρέτησε στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης. Ακολούθησε η επιστροφή της στη Νομαρχία Χανίων και η θητεία της στην Τεχνική Υπηρεσία Δήμων και Κοινοτήτων, μέχρι το 1992. Από το 1992 και μέχρι το 2007 ασχολήθηκε με το ελεύθερο επάγγελμα του αρχιτέκτονα, αφού είχαν αυξημένες οικονομικές ανάγκες με τον σύζυγό της για τις μεταπτυχιακές σπουδές των παιδιών τους. Είχε παντρευτεί από το 1965 με τον επίσης αρχιτέκτονα μηχανικό Τάσο Μπλέτσα (εικόνα), με τον οποίο απέκτησαν τρία παιδιά, από τα οποία ο μεγαλύτερος Μιχάλης είναι ευρύτερα γνωστός, ως διευθυντής πληροφορικής του Media Lab, του ερευνητικού εργαστηρίου του Τεχνολογικού Ινστιτούτου της Μασαχουσέτης (MIT).



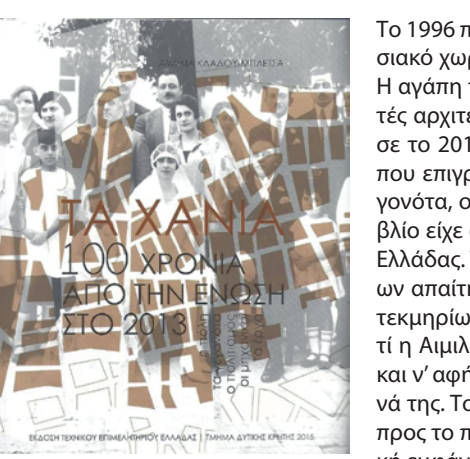
βείο Europa Nostra 1981, φωτογραφία), η διαμόρφωση πλατειών, οι συντηρήσεις και αναστηλώσεις καμπαναριών, η κατασκευή κρηνών, η εξωτερική διαμόρφωση του φρουρίου Φιρκά, η αποκατάσταση εξωτερικών όψεων των εκκλησιών Santa Maria, San Salvador και Αγίου Ελευθερίου στα Χανιά, όπως και του Φραγκοκάστελλου, της Ροτόντας Κισάμου, της Παναγίας Στύλου, του Αγίου Γεωργίου Κουστογιέρα κ.ά. Κι ακόμα προσέφερε υποδειγματικές μελέτες για τα φυσικά τοπία των Χανίων (μετέπειτα περιοχές Natura), για τις ακτές τους, για τον οικισμό της Σούδας, για την παραλία της Κισάμου, για την αναστήλωση του Φάρου της Γαύδου κ.λπ. Στο Ρέθυμνο το πιο γνωστό της έργο είναι το Μουσείο της Μονής Αρκαδίου (φωτογραφία), που περιλαμβάνει τον ιστορικό ανεμόμυλο, τις πέργολες και τις προτομές των αγωνιστών του 1866.

Η Αιμιλία Κλάδου-Μπλέτσα είναι φαινόμενο εργατικότητας και αποτελεσματικότητας. Εκατοντάδες είναι τα έργα που μελέτησε στα Χανιά, αλλά και στο Ρέθυμνο: Γραφεία κοινοτήτων, οι οικία Βενιζέλου στις Μουρνιές, ο Πύργος Χατζή-Μιχάλη Γιάνναρη Ομαλού, η αναστήλωση οικίας στο Γαβαλοχώρι (βραβείο Europa Nostra 1981, φωτογραφία), οι συντηρήσεις και αναστηλώσεις καμπαναριών, η κατασκευή κρηνών, η εξωτερική διαμόρφωση του φρουρίου Φιρκά, η αποκατάσταση εξωτερικών όψεων των εκκλησιών Santa Maria, San Salvador και Αγίου Ελευθερίου στα Χανιά, όπως και του Φραγκοκάστελλου, της Ροτόντας Κισάμου, της Παναγίας Στύλου, του Αγίου Γεωργίου Κουστογιέρα κ.ά. Κι ακόμα προσέφερε υποδειγματικές μελέτες για τα φυσικά τοπία των Χανίων (μετέπειτα περιοχές Natura), για τις ακτές τους, για τον οικισμό της Σούδας, για την παραλία της Κισάμου, για την αναστήλωση του Φάρου της Γαύδου κ.λπ. Στο Ρέθυμνο το πιο γνωστό της έργο είναι το Μουσείο της Μονής Αρκαδίου (φωτογραφία), που περιλαμβάνει τον ιστορικό ανεμόμυλο, τις πέργολες και τις προτομές των αγωνιστών του 1866.



θαυμάζουμε τα σωζόμενα εκατέρωθεν του δρόμου νεοκλασικά κτίσματα, αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην Αιμιλία Κλάδου-Μπλέτσα. Η επιστημονική της φαινεται και από το γεγονός ότι η δεύτερη έκδοση του βιβλίου συνοδεύτηκε από παράρτημα για τις επεμβάσεις διατήρησής και τις απώλειες της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στο διάστημα 1978-1998 που μεσολάβησε από την πρώτη.

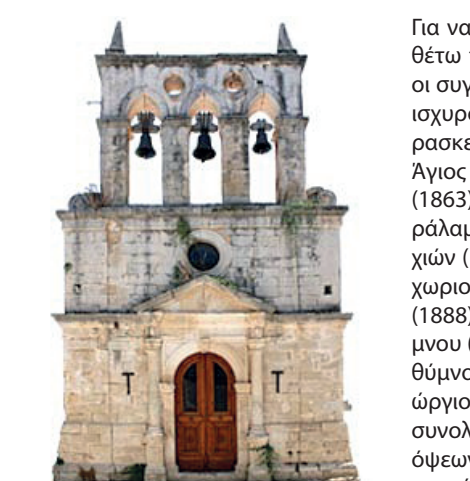
Η εργογραφία της περιλαμβάνει 26 δημοσιεύσεις σε εφημερίδες και περιοδικά, με θέματα μελέτης ιστορικών κατοικιών, σωτηρίας και ανάδειξης κοσμικής, φρουριακής και εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, μαστόρων της οικοδομικής και της καλλιτεχνικής γύρω απ' αυτήν, προστασίας του περιβάλλοντος κ.λπ. Περιλαμβάνει επίσης 24 διαλέξεις και εισηγήσεις σε συνέδρια, μεταξύ των οποίων αρκετές σε Κρητολογικά, και τρεις εξαιρετικές μελέτες που εκδόθηκαν αυτοτελώς, με τη μορφή βιβλίων. Το πρώτο από αυτά, που σημείωσε δύο εκδόσεις, το 1978 και το 1998, επιγράφεται «Τα Χανιά έξω από τα τείχη». Πρόκειται για θεμελιώδες έργο για την αρχιτεκτονική ιστορία των Χανίων των νεότερων χρόνων. Η αξία του μεγαλώνει ακόμα περισσότερο όταν αναλογιστούμε ότι οι περισσότερες ελληνικές πόλεις δεν διαθέτουν ανάλογη μελέτη μισό αιώνα μετά την κυκλοφορία του αλλά και ότι συνέβαλε τα μέγιστα στη διάσωση και ανάδειξη στη συνέχεια ενός εξαιρετικού κτηριακού αποθέματος. Αν μπαίνονταν στα Χανιά



Το 1996 προχώρησε στην έκδοση ενός φακέλου με τίτλο «Γαβαλοχώρι. Ένα παραδοσιακό χωριό της Κρήτης», το οποίο περιέχει εκπαιδευτικό υλικό, κείμενα και σχέδια. Η αγάπη της για το χωριό αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι υποστηρίζει φοιτητές αρχιτεκτονικής για την εκπόνηση διπλωματικών εργασιών γι' αυτό. Ακολούθησε το 2015 ένα μεγάλη επίσης σημασία βιβλίο, πολύ ογκωδέστερο του πρώτου, που επιγράφεται «Τα Χανιά 100 Χρόνια από την Ένωση με την Ελλάδα». Η πόλη, τα γεγονότα, ο Πολιτισμός, οι μηχανικοί τα έργα. Όπως και το πρώτο έτος κι αυτό το βιβλίο είχε ως φορέα έκδοσης το Τμήμα Δυτικής Κρήτης του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας. Τα βιβλία αυτά για την εκατονταετηρίδα της κτηριακής εξέλιξης των Χανίων απαιτήσε πολλά χρόνια ερευνών, πράγμα που φαίνεται και από την εικονιστική τεκμηρίωση των περιγραφόμενων με τα σύντομα κείμενα της συγγραφείας του. Γιατί η Αιμιλία Κλάδου-Μπλέτσα, έχει κι αυτό το μέγα πλεονέκτημα, να είναι λιγλόλογη και ν' αφήνει τις εικόνες και τα σχέδια να συμπληρώνουν τα πάντα λιγλόλογα-κείμενά της. Το βιβλίο είναι υπόδειγμα στον τομέα της αρχιτεκτονικής ιστορίας, τόσο ως προς το περιεχόμενό του όσο και ως προς τη σελοδοκία και γενικότερη αισθητική εμφάνισή του.



Αν υποθέταμε ότι κάπου εδώ σημειώνεται το τέλος της ερευνητικής προσφοράς της, θα έφτασε απολύτως έξω. Κι αυτό γιατί το αριστοτεχνικό της ήρθε μόλις πέρυσι, οπότε κυκλοφόρησε και παρουσιάστηκε στο Πνευματικό Κέντρο Χανίων η εργασία της «Αρχιτεκτονική, Λιθοσοική και Διάκοσμος των εκκλησιών της Τουρκοκρατίας στη Δυτική Κρήτη (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)». Από τον Sebastiano Serlio και τον Palladio στους εμπειρικούς αρχιτέκτονες της εποχής. Αντί των φτωγών δικών μου λόγων, προτιμώ να παραθέσω εκείνα ενός «πρωταγώνη της αρχιτεκτονικής», του Δημήτρη Φιλιππίδη: «... Η Αιμιλία Κλάδου-Μπλέτσα δεν αστειεύτηκε καθόλου. Διεκδικεί να καλύψει ένα τεράστιο κενό στα ιστορικά μνημεία του τόπου της, τις εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης στην Τουρκοκρατία, που είχαν ως τώρα μείνει έξω από τα ενδιαφέροντα των μελετητών...». Και παρακάτω σημειώνει, γνωρίζοντας καλά τους κόπους που κατέβαλε, ότι η όλη της προσπάθεια είχε ξεκινήσει ήδη από το 1971 με μια διάλεξη και συνεχίσε με άλλες επτά από το 1982 μέχρι το 2001 και ενδιάμεσα με τη βασική της έρευνα (1980-92), αλλά και την αποκορύφωσή της την περίοδο 2016-2020, πάντα με επιμονή, συστηματικότητα κι οργάνωση.



Για να γίνω κι εγώ λίγο χρήσιμος, όπως είναι κατεξοχήν η Αιμιλία Κλάδου, παραθέτω τους ναούς του νομού Ρεθύμνης που μελετά στο βιβλίο της, προκειμένου οι συγγραφείς και οι εν γένει ενδιαφερόμενοι για την τοπική ιστορία να έχουν ένα ισχυρό βοήθημα στη διάθεσή τους: Κοίμηση Παναγίας Κυριάννας (1646), Αγία Παρασκευή Πηγής (1801), Κοίμηση Παναγίας Κρουνορίου (1810), Άγιος Νικόλαος-Άγιος Χαράλαμπος-Τρεις Ιεράρχες Μαργαριτών (14^{ος} αι.-1862), Άγιος Κωνσταντίνος (1863) και Μεταμόρφωση Σωτήρα 1889) Αγίου Κωνσταντίνου, Ταξίαρχος-Άγιος Χαράλαμπος Αργυρούπολης (1891), Ευαγγελισμός Θεοτόκου Φραντζεσκιανών Μετοχιών (1837), Άγιος Παντελεήμονας Ζουριδιού (1858), Εισόδια Θεοτόκου Παγκαλοχωρίου (1860-1866), Κοίμηση Θεοτόκου Καρατής (1886), Άγιος Γεώργιος Γερανίου (1888), Μεταμόρφωση Σωτήρα Μονής Πρέβελη (1896), Εισόδια Θεοτόκου Ρεθύμνου (1844), Καθολικό Μονής Προφήτη Ηλία Ρουστίκων (1831), Αγία Βαρβάρα Ρεθύμνου (1886), Άγιος Γεώργιος-Ανάληψη Σωτήρα Πανόρμου (1878-1910), Άγιος Γεώργιος Μονής Αρσανίου (1888), Μεταμόρφωση Σωτήρα Μονής Πρέβελη (1896), συνολικά 19 ναοί, με την τυπολογική τους ανάλυση, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των όψεων, τον διάκοσμο, τα υλικά κατασκευής και τους μαστόρους - μηχανικούς της εποχής.



δου-Μπλέτσα δεν θα μπορούσε να «παλέψει» ένα τέτοιο «θέμα-βουνό». Κι όσο για την Αρχιτεκτονική Σχολή του Πολυτεχνείου Κρήτης, έφτασε - νομίζω - η ώρα να την ανακηρύξει επίτιμη διδάκτορά της. Το αξίζει και με το παραπάνω. Η πρόσφατη εργασία της βραίνει αντικειμενικά όσο πολλές διδακτορικές διατριβές μαζί!

Κλείνω με ορισμένα ακόμα από τα χαρακτηριστικά της σεμνής αυτής κυρίας της εκλεκτής αρχιτεκτονικής: παραγωγικότητα, επιμονή, εργατικότητα, βοήθεια σ' όποιον τη ζητήσει και μάλιστα αθόρυβη, δυναμικότητα, ευγένεια, πρωτοτυπία, ευφροσύνη, αίσθηση του χιούμορ. Της εύχομαι ν' απολαύσει πολλά ακόμα χρόνια πνευματικής ζωής και να συνεχίσει να παράγει πνευματικά έργα, χαίρουμε παράλληλα τα παιδάκια της και τον στωικό κύριο Τάσο. Της θυμίζω όμως ότι υπάρχει ένα ακόμα θέμα που έχει ανοίξει και θα πρέπει να το συνεχίσει: εκείνο των φρουριακών κατασκευών του 1866, των κουλέδων. Ακόμα κι αν η ίδια δεν έχει πια τη δύναμη ν' ανατρέξει σε αρχεία της Κωνσταντινούπολης και της Άγκυρας για την επιστημονική διεκπεραίωσή του, όμως ευτυχώς σήμερα υπάρχει το διαδίκτυο, που κάνει τα πράγματα ευκολότερα. Άλλωστε, κανείς εκτός από την Αιμιλία Κλάδου-Μπλέτσα δεν θα μπορούσε να «παλέψει» ένα τέτοιο «θέμα-βουνό». Κι όσο για την Αρχιτεκτονική Σχολή του Πολυτεχνείου Κρήτης, έφτασε - νομίζω - η ώρα να την ανακηρύξει επίτιμη διδάκτορά της. Το αξίζει και με το παραπάνω. Η πρόσφατη εργασία της βραίνει αντικειμενικά όσο πολλές διδακτορικές διατριβές μαζί!